

1940 – 1991-YILLAR: SOVET DAVRIDA UZUMCHILIK VA VINOCHILIK SOHASINING RIVOJLANISH TARIXI

Gulbahor Jo‘rayeva

Sho‘rchi Abu Ali Ibn Sino nomidagi jamoat
salomatligi texnikumi oliy toifali tarix fani o‘qituvchisi

E-mail: j.gulbakhor.ch@gmail.com

ORCID: 0009-0007-3028-9035

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada 1940–1991-yillar oralig‘ida O‘zbekiston SSRda uzumchilik va vinochilik sohasining institutsional, ilmiy-tashkiliy hamda ishlab chiqarish jihatdan rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Urush yillaridagi qiyinchiliklar, urushdan keyingi tiklanish jarayoni, ilmiy-tadqiqot muassasalarining shakllanishi hamda 1970–1980-yillardagi intensiv rivojlanish bosqichi yoritiladi. Shuningdek, davlat siyosatining uzumchilik va vinochilik tarmog‘i taraqqiyotiga ta’siri ham baholanadi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston SSR, uzumchilik, vinochilik, «Uzbekvino» trest, R.R. Shreder nomidagi institut, bog‘dorchilik va uzumchilik, kishmish, sovet davri qishloq xo‘jaligi siyosati.*

АННОТАЦИЯ

В статье на основе исторических источников, нормативно-правовых документов и научной литературы анализируются этапы институционального, научно-организационного и производственного развития виноградарства и виноделия в Узбекской ССР в 1940–1991 гг. Рассматриваются трудности военного периода, послевоенное восстановление отрасли, становление научно-исследовательских учреждений, а также этап интенсивного развития в 1970–1980-е годы. Особое внимание уделено влиянию государственной политики на развитие виноградарства и виноделия.

Ключевые слова: *Узбекская ССР, виноградарство, виноделие, трест «Узбеквино», институт имени Р.Р. Шредера, садоводство и виноградарство, кишмиш, сельскохозяйственная политика советского периода.*

ABSTRACT

This article analyzes the institutional, scientific-organizational, and production development of viticulture and winemaking in the Uzbek SSR between 1940 and 1991 based on historical sources, legal documents, and scholarly literature. It examines the challenges of the Second World War, the post-war recovery of the sector, the

establishment of research institutions, and the period of intensive expansion during the 1970s–1980s. The study also assesses the impact of Soviet state agricultural policy on the development of viticulture and winemaking.

Keywords: *Uzbek SSR, viticulture, winemaking, Uzbekvino Trust, R.R. Schroeder Institute, horticulture and viticulture, kishmish (raisin grapes), Soviet agricultural policy.*

KIRISH

Uzumchilik va vinochilik O‘zbekiston hududida qadimdan rivojlangan an’anaviy xo‘jalik tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatning tabiiy-iqlim sharoiti uzumning turli navlarini yetishtirish va qayta ishlash uchun qulay imkoniyat yaratganligi sababli mazkur tarmoq asrlar davomida mahalliy xo‘jalik va savdo tizimida muhim o‘rin egallab kelgan. Biroq uzumchilik va vinochilikning ilmiy asoslangan hamda sanoat miqyosidagi rivojlanishi sovet davriga, xususan 1940–1991-yillarga to‘g‘ri keladi. Mazkur davrda tarmoq Ikkinchi jahon urushi sharoitiga moslashish, urushdan keyingi tiklanish, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatining kengayishi, yangi uzum navlarini yaratish va yetishtirish texnologiyalarining takomillashuvi bilan bir qatorda, markazlashgan agrar siyosat hamda 1985-yildan boshlangan antialkogol kampaniyasi ta’sirida murakkab rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi.

Sovet davrida O‘zbekiston SSR uzumchilik mahsulotlari yetishtirish bo‘yicha Ittifoqning yetakchi hududlaridan biri bo‘lgan. Respublika hissasiga O‘rta Osiyodagi tokzorlarning qariyb 58 foizi hamda ishlab chiqarilgan kishmish va mayizning 85 foizi to‘g‘ri kelgan [4; 10]. Mazkur ko‘rsatkichlar O‘zbekistonning nafaqat mintaqaviy, balki umumittifoq miqyosida ham uzumchilik va vinochilik sohasidagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi mustaqillik yillarida uzumchilikni rivojlantirish, tokzorlar maydonini kengaytirish va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan davlat siyosati bilan belgilanadi [1]. Ushbu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlarni tarixiy tajriba asosida baholash uchun sovet davrida sohaning rivojlanish xususiyatlari, erishilgan natijalar va mavjud muammolarni ilmiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi 1940–1991-yillarda O‘zbekiston SSRda uzumchilik va vinochilik sohasining rivojlanish bosqichlarini aniqlash, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritish hamda tarmoq taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy omillarni tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanib amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tizimli hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod yordamida 1940–1991-yillarda O‘zbekiston SSR uzumchilik va vinochilik sohasida yuz bergan o‘zgarishlar turli davrlar kesimida qiyosiy tahlil qilindi. Tarixiy-tizimli metod esa sohaning ilmiy, ishlab chiqarish va tashkiliy rivojlanishini o‘zaro bog‘liq holda baholash imkonini berdi. Statistik tahlil asosida tokzorlar maydoni, hosildorlik, yalpi hosil va iste‘mol ko‘rsatkichlarining davrlar bo‘yicha o‘zgarishi tahlil qilindi.

Tadqiqotning manba bazasini sovet davrida nashr etilgan ilmiy monografiyalar, o‘quv qo‘llanmalari va me‘yoriy-huquqiy hujjatlar [12] tashkil etdi. Jumladan, M.M. Mirzayev, A.M. Negrul, A.A. Ribakov, V.I. Gorbach, Yu.M.Djavakyants hamda boshqa olimlarning uzumchilik va vinochilikka oid ilmiy ishlari [2; 3; 4; 5; 6; 9; 13], shuningdek O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi [10; 11] va sohaga oid rasmiy statistik nashrlardan foydalanildi. Davrlashtirishda tarmoq rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy tarixiy omillar, xususan Ikkinchi jahon urushi, urushdan keyingi tiklanish, ilmiy-texnik taraqqiyot bosqichi hamda 1985-yildan boshlangan antialkogol siyosati mezon sifatida qabul qilindi.

NATIJALAR

1. Ikkinchi jahon urushi yillarida uzumchilik va vinochilik sohasining faoliyati (1940–1945)

1940-yillarning boshlarida O‘zbekiston SSRda uzumchilik 1920–1930-yillarda amalga oshirilgan tiklash tadbirlari natijasida nisbatan barqaror rivojlanish bosqichiga kirgan edi. Biroq Ikkinchi jahon urushining boshlanishi tarmoq faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Mehnat resurslari va moddiy vositalarning front ehtiyojlariga yo‘naltirilishi, oziq-ovqat tanqisligining kuchayishi natijasida ayrim hududlarda tokzorlar qisqartirilib, ularning o‘rniga don ekinlari ekildi. Shunga qaramay, davlat tomonidan uzumchilikni saqlab qolishga qaratilgan choralar ko‘rilganligi sababli tarmoq to‘liq inqirozga uchramadi.

Urush yillarida Buxoro, Denov, Shahrisabz, Yangiyo‘l va Kitobdagi vinochilik korxonalari ishlab chiqarish faoliyatini saqlab qolib, front ehtiyojlari uchun texnik spirt hamda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqardi [7]. Bu holat uzumchilik va vinochilikning urush davri xo‘jalik siyosatidagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

2. Urushdan keyingi tiklanish va ilmiy rivojlanish (1946–1960)

Urushdan keyingi davr uzumchilik va vinochilikning ilmiy asosda tiklanishi bilan tavsiflanadi. R.R. Shreder nomidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi, N.I. Vavilov nomidagi Butunittifoq o‘simlikshunoslik instituti filiali hamda Toshkent va

Samarqand qishloq xo'jaligi institutlari tarmoqni ilmiy jihatdan ta'minlovchi asosiy markazlarga aylandi. Ularning faoliyati natijasida kolxoz va sovxozlarda zamonaviy agrotexnik usullar keng joriy etildi [8].

Mazkur davrda O'zbekiston muskati, G'alaba, VIR-1, Samarqand kishmishi, Jo'rauzum va boshqa istiqbolli navlar yaratildi. Akademik M. Mirzayev, A.M. Negrul, A.A. Ribakov, V.I. Gorbach, Yu.M. Djavakyants hamda xalq seleksioneri R. Musamuhamedovning ilmiy-amaliy faoliyati respublika seleksiya maktabining shakllanishida muhim o'rin tutdi [3; 5].

3. Paxta yakkahokimligi sharoitida tarmoqning rivojlanishi (1961–1978)

1960–1970-yillarda qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish ustuvor yo'nalishga aylangan bo'lsa-da, uzumchilik sohasida ilmiy tadqiqotlar va agrotexnik yangiliklarni joriy etish ishlari davom ettirildi. Toklarni shpaler usulida parvarishlash, yangi navlarni joriy etish va intensiv agrotexnika usullaridan foydalanish natijasida hosildorlik oshdi [6; 9].

Toshkent viloyatidagi "Ogonyok", Qashqadaryo viloyatidagi "Kitob", Samarqand viloyatidagi Bulung'ur va Pastdarg'om xo'jaliklari yuqori hosildorlikka erishib, umumittifoq miqyosida ilg'or xo'jaliklar sifatida e'tirof etildi [14].

4. Davlat qo'llab-quvvatlashi va ishlab chiqarishning kengayishi (1979–1985)

1979-yilda qabul qilingan hukumat qarori uzumchilikni rivojlantirishning yangi bosqichini boshlab berdi. Dastur asosida tokzorlar maydonini kengaytirish, hosildorlikni oshirish hamda kishmish va mayiz ishlab chiqarishni ko'paytirish rejalashtirildi [12].

1986-yilga kelib tokzorlar maydoni 134,2 ming gektarga yetdi, 1985-yilda esa yalpi uzum hosili 630,9 ming tonnani tashkil etdi. Shu bilan birga, vinochilik ishlab chiqarishining o'sishi ham kuzatilib, 1980-yilda respublikada 13,6 million dekalitr uzum vinosi ishlab chiqarildi [13]. Bu ko'rsatkichlar O'zbekiston SSRning Ittifoq uzumchilik va vinochilik tizimidagi muhim o'rnini tasdiqlaydi.

5. Antialkogol kampaniyasi va tarmoq inqirozi (1985–1991)

1985-yilda boshlangan antialkogol siyosati O'zbekiston SSR uzumchilik va vinochilik sohasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Kampaniya natijasida tokzorlarning bir qismi qisqartirildi, vinochilik korxonalarining ishlab chiqarish hajmi kamaydi va ko'plab ixtisoslashgan xo'jaliklar iqtisodiy qiyinchiliklarga duch keldi [6].

Shunga qaramay, tarmoqning ilmiy salohiyati hamda ishlab chiqarish infratuzilmasi saqlanib qoldi. Aynan shu omil mustaqillikning dastlabki yillarida uzumchilik va vinochilikni qayta tiklash uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari 1940–1991-yillarda O‘zbekiston SSRda uzumchilik va vinochilik sohasining rivojlanishi iqtisodiy omillar bilan bir qatorda davlat agrar siyosati ta’sirida kechganligini ko‘rsatadi. Ikkinchi jahon urushi yillarida tarmoq ishlab chiqarish hajmi qisqargan bo‘lsa-da, mavjud tokzorlarni saqlab qolish hamda vinochilik korxonalarining faoliyatini davom ettirish bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar urushdan keyingi tiklanish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildi.

Urushdan keyingi davrda ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatining kengayishi, yangi uzum navlarining yaratilishi va agrotexnik tadbirlarning takomillashuvi tarmoq rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo‘ldi. Biroq 1960–1970-yillarda paxta yakkahokimligi siyosati uzumchilikni rivojlantirish imkoniyatlarini ma’lum darajada chekladi. Shunga qaramay, ilmiy seleksiya va intensiv agrotexnika usullarining joriy etilishi ishlab chiqarish samaradorligini saqlab qolishga imkon berdi.

1979-yilda qabul qilingan davlat dasturi uzumchilikni rivojlantirishga yangi sur’at bergan bo‘lsa, 1985-yildan boshlangan antialkogol siyosati tarmoq rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Tokzorlarning qisqartirilishi va vinochilik korxonalarining ishlab chiqarish hajmining kamayishi ko‘p yillar davomida yaratilgan iqtisodiy hamda ilmiy salohiyatning sezilarli darajada susayishiga olib keldi.

Shu bilan birga, sovet davrida shakllangan ilmiy maktab, seleksiya yutuqlari va mutaxassislar tayyorlash tizimi mustaqillik yillarida uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qildi. Shu sababli mazkur davr tajribasini baholashda uning ilmiy yutuqlari va markazlashgan boshqaruv tizimining salbiy oqibatlarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

1940–1991-yillarda O‘zbekiston SSRda uzumchilik va vinochilik sohasi murakkab, ammo izchil rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida tarmoq faoliyatida yuzaga kelgan qiyinchiliklarga qaramay, urushdan keyingi davrda ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatining kengayishi, seleksiya ishlarining rivojlanishi va agrotexnik tadbirlarning takomillashuvi hisobiga soha barqaror rivojlandi. Natijada O‘zbekiston SSR Sovet Ittifoqining uzum, kishmish va mayiz ishlab chiqaruvchi yetakchi hududlaridan biriga aylandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarmoq taraqqiyoti ko‘p jihatdan davlat agrar siyosati bilan bog‘liq bo‘lgan. Xususan, 1979-yilda qabul qilingan rivojlantirish dasturi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarining o‘shishiga xizmat qilgan bo‘lsa, 1985-yildan boshlangan antialkogol siyosati uzumchilik va vinochilik xo‘jaliklari faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Shu bilan birga, sovet davrida yaratilgan ilmiy maktab, seleksiya yutuqlari, mutaxassislar tayyorlash tizimi hamda agrotexnik tajriba mustaqillik yillarida uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qildi. Shu jihatdan 1940–1991-yillar tajribasini o'rganish nafaqat soha tarixini yoritish, balki zamonaviy agrar siyosatni ilmiy asoslash nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi [1].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш. – Т., 1997. – 58 б.
2. Мирзаев М.М., Собиров М.К. Боғдорчилик ва токчилик. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – 207 б.
3. Негруль А.М. Виноградарство и виноделие. – М., 1968. – 190 с.
4. Рыбаков А.А. ва бошқ. Ўзбекистон узумчилиги. – Т.: Ўзбекистон, 1969. – 175 б.
5. Джавакянц Ю.М., Горбач В.И. Виноград Узбекистана. – Т., 2001. – 149 с.
6. Смирнов К.В., Калмыкова Т.И. ва бошқ. Виноградарство. – М., 1987. – 82 с.
7. Мотылов С.Б. К вопросу выращивания виноградного посадочного материала в Узбекистане // Виноделие и виноградарство. – Т., 1939. – С. 82–88.
8. Мельник С.А. Как усилить образование корней у черенков винограда // Садоводство, виноградарство и виноделие Молдавии. 1955. № 1. – С. 43–46.
9. Мирзаев М.М. ва бошқалар. Боғ ва токзорлардан юқори ҳосил олиш омиллари. – Т., 1998. – 65 б.
10. Темуров Ш.С. Узумчилик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002. – 23-жилд. – Б. 180.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000.
12. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. I–II томлар. – Т.: Шарқ, 1998.
13. Рыбаков А.А., Остроухова С.А., Мирзаев М.М., Горбач В.И., Смирнов К.В., Арзуманов В.А. Виноградарство Узбекистана: учебное пособие. – URL: <https://vinograd.info/knigi/vinogradarstvo-uzbekistan>
14. Основные проблемы горного виноградарства Узбекистана. – Т.: Фан, 1972.